

УДК 378.4(09)(477) "190/191"

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ В УКРАЇНІ ЯК ФЕНОМЕН ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

Лариса Корж-Усенко

*Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка,
вул. Роменська, 87, Суми, Україна, 40002*

Досліджено, що місія народних університетів на межі ХІХ–ХХ ст. полягала в розвитку самодіяльності та самоорганізації, утвердженні особистої та національної гідності, забезпеченні підвищених інтелектуальних потреб і сприянні культурно-освітньому поступу рідного народу. З'ясовано, що свідченням розвитку освіти дорослих у період національного ренесансу 1917–1921 рр. було створення широкої мережі народних університетів класичного, науково-популярного та комбінованого типів, що ґрунтувалися на принципах академічної свободи, національної, соціальної й гендерної рівності і передбачали творчий характер взаємодії викладачів і студентів, узгодження навчальних програм з індивідуальними інтересами, можливостями і потребами кожної людини.

Визначено, що до кращих зразків національної вищої школи означеного періоду належить Чернівецький народний університет імені професора С. Смалцького та Київський народний університет імені Т. Шевченка.

Ключові слова: андрагогіка, реформаторська педагогіка, народні університети, національна самосвідомість, індивідуальний підхід, академічна свобода, приватна і громадська ініціатива, українознавство.

У період інтенсивної розбудови андрагогіки як перспективної галузі педагогічного знання суттєвий інтерес становлять здобутки українських науковців і прогресивної громадськості ХІХ – початку ХХ ст. щодо забезпечення високих інтелектуальних та духовних потреб кожного представника рідного народу.

Історії освіти дорослих в Україні у ХІХ–ХХ ст. присвячено праці Л. Вовк і Л. Тимчук; функціонування народних університетів у період правління українських урядів 1917–1920 рр. є предметом досліджень В. Завальнюка і Д. Розовика; регіональну аспектизацію проблеми репрезентовано в доробку І. Воробець, Д. Герцюка, О. Добржанського, В. Звоздецької, О. Караманова, М. Кріля, Н. Лешкович, О. Музичка, О. Павлової, Я. Пахолківа, Є. Поточни, Б. Ступарика, І. Руснака, В. Тельвак, Т. Шоліної.

Основу джерельної бази обраної проблеми становлять зібрання Центрального державного історичного архіву України, Центрального

державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву в м. Києві, державних архівів Дніпропетровської, Полтавської, Сумської Харківської і Чернівецької областей. Виняткову цінність мають скарби львівських архівосховищ: фонди “Львівський університет” (ф. 26), зокрема опис 13 – в аспекті організації публічних університетських лекцій, “Українське наукове товариство імені Т. Шевченка” (ф. 309), “Сокіл-батько” (ф. 312), товариство “Просвіта” (ф. 348), “Ватра” (ф. 349), “Український студентський союз” (ф. 400), “Український студентський інтернат для студіюючої молоді” (ф. 571), “Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили” (ф. 736), “Українська академічна поміч” (ф. 766), “Січ” (ф. 834) і низка особових фондів знаних освітніх діячів у складі Державного архіву Львівської області.

Наша мета – розкрити передумови та особливості діяльності народних університетів у контексті розвитку освіти дорослих у XIX – на поч. XX ст.

Із середини XIX ст. у країнах Західної Європи і США увиразнилося прагнення прогресивної громадськості до сприяння “соціальної та розумовій емансипації” народу шляхом утілення нових форм просвітницької роботи. Зокрема, перші у світі “популярні” університети з’явилися в Данії та Англії у 60-х рр. XIX століття з ініціативи вчених і освітніх діячів В. Грундтвіга, Ф. Моріса, Дж. Рескіна, Д. Стюарда, А. Тойнбі, а на початку XX ст. вірцями вважали народні університети Берліна й Відня.

Порівняльний аналіз світового й вітчизняного контекстів розвитку освіти дорослих дає підстави констатувати спорідненість, а іноді й синхронність цих процесів на підросійській і півавстрійській територіях України. Зокрема, перші недільні школи, читальні з’явилися в Галичині та Буковині в 1848 р. унаслідок пожвавлення національного і просвітницького рухів, зумовлених “весною народів”. Відповідно, в часи тимчасової лібералізації суспільного життя в Російській імперії викладачі і студентська молоддь відкрили першу недільну школу в Києві (1859). Тоді ж зусиллями підприємця-українофіла, засновника харківської “Громади” О. Алчевського в місті Суми (на малій батьківщині мецената) вдалося започаткувати першу на Слобожанщині україномовну недільну школу. Коштом цього добродія понад півстоліття діяла Харківська жіноча недільна школа під керівництвом Х. Алчевської – знаного фахівця в галузі освіти дорослих.

Символічне значення для сподвижників рідномовної освіти мала передача Тарасом Шевченком накладу його “букварів южноруських” для користування в недільних школах України. На пошану пам’яті Кобзаря в садибі Алчевських було відкрито перший пам’ятник Т. Шевченку, що став епіцентром проведення українських вечірок і просвітницьких заходів. Однак спроби меценатів надати таким закладам Кобзареве ім’я та втілити елементи українознавства було нейтралізовано владою. Натхненність творчістю поета

сприяла появі низки приватних україномовних шкіл (П. Прокоповича в с. Пальчики під Батурином, Х. Алчевської в с. Олексіївка на Донбасі, Н. Литварьової у м. Суми, М. Кропивницького у х. Затишок і О. Скаржинської на Полтавщині), діяльність яких мала тимчасовий характер.

Ці просвітницькі традиції стали підґрунтям і стимулом для пошуку новітніх форм освіти дорослих, що відповідали б актуальним потребам розвитку рідного народу. Ідеї реформаторської педагогіки, піднесення приватної і громадської ініціативи, світовий та вітчизняний досвід функціонування “народних аудиторій”, формування національної самосвідомості сприяли зародженню в Україні концептуальних засад вільної вищої школи. Представники громадсько-педагогічного руху України (Олена Пчілка, Т. Лубенець, С. Сірополко, Я. Чепіга) піддавали нищівній критиці офіційні навчальні заклади за “казарменний режим” і пригнічення всього “справжнього, рідного, живого”, започатковуючи альтернативні форми освіти з урахуванням принципів народності та культуровідповідності, узгодження з життєвим реалієм, потребами й інтересами рідного народу.

В умовах самодержавства громадськість поклала великі надії на народні та “домашні університети”, розробляючи посібники для самоосвіти. Зокрема, у третьому томі посібника “Що читати народові?” авторський колектив на чолі з Х. Алчевською здійснив огляд творів української літератури. Продовжуючи родинні традиції, Х. Алчевська (молодша) спільно з М. Міхновським упорядкувала солідний довідник з української літератури, що містилася у фондах Харківської громадської бібліотеки. У 1905 р. саме М. Міхновському вдалося вперше в умовах Російської імперії прочитати курс української мови на базі Харківського товариства взаємодопомоги трудящим жінкам [9, с. 32].

Попри консервативно-охоронний курс російського уряду, на території України зусиллями громадськості було успішно реалізовано низку інноваційних проєктів у царині вищої освіти дорослих. Перші в імперії систематичні публічні лекції було започатковано в 90-х рр. XIX ст. в Одесі місцевим товариством природознавців, а першим освітнім закладом, функціонально близьким до народного університету, були “харківські курси для робітників”, зорганізовані в цей час місцевим товариством грамотності за підтримки земства. З метою зацікавлення вибагливої публіки лектори вдавалися до демонстрування оригінальних дослідів та наукових винаходів. Зокрема, на публічній лекції в Одесі проф. М. Пильчиков першим у світі показав виявлені ним можливості радіоуправління маяка, семафора, міни. Влаштування механіком Одеського університету Й. Тимченком у 1893 р. прем’єри стрічок на сконструйованій ним кіноустановці (за два роки до славетного винаходу братів Люм’єр) було прелюдією нової ери в передачі інформації. Піонери вітчизняного кінематографа початку XX ст. віддавали

перевагу екранізації популярних українських вистав та створили фільм історичної тематики “Запорізька Січ” (1911) з науковими консультаціями Д. Яворницького. Однак здійснення окремими лекторами низки викладів українською мовою стало приводом для звинувачень у “неблагонадійності”, закриття “Просвіт” і товариств народних університетів у Києві, Харкові, Катеринославі, категоричних відмов російського уряду в реєстрації статутів народних університетів у межах України.

Згубний вплив політики русифікації на розвиток духовного “я” українців та інших народів імперії було розкрито у доповідях Б. Городецького і С. Русової на першому всеросійському з’їзді діячів народних університетів у Петербурзі 1908 р. Апелюючи до плідного досвіду “Просвіт” Галичини, їм вдалося домогтися ухвалення рішення про скасування обмежень вживання рідної мови у просвітницькій роботі [12]. Проте влада проігнорувала слушне резюме цього представницького форуму, перейшовши в контрнаступ, що змусило українську інтелігенцію повернути свій погляд на захід. Велике значення для консолідації зусиль ентузіастів освіти дорослих з обох берегів Дніпра мав Просвітницько-економічний конгрес у Львові (1908).

Зазначимо, що на західноукраїнських землях в умовах більш поміркованої політики австрійського уряду на початку ХХ ст. діяли тисячі народних шкіл, низка середніх навчальних закладів і вчительських семінарій з рідною мовою навчання, польські, українські та єврейські народні університети. Дослідник О. Караманов стверджує, що у 1911–1913 рр. товариство “Просвіта” у Львові організувало “Курси вищої освіти” та засвідчує факт існування у Львові на початку 20-х рр. ХХ ст. Народного університету ім. Т. Шевченка [6]. Унікальним за різнобічністю впливу на формування особистості був сільський “народний університет” інтернатного типу в с. Черче, який відкрив у 1912 р. талановитий педагог, директор української гімназії в Рогатині М. Галушинський. Активну участь у розробці теоретичних і практичних аспектів ідеї народної вищої школи взяли брати Ф. і О. Колесси, М. Кордуба, І. Крип’якевич, А. Крушельницький, О. Маковей, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, Г. Хоткевич, М. Чайківський, В. Щербаківський. Плідну роботу з організації освіти дорослих у Галичині й Буковині здійснювали товариства: “Загальні університетські виклади” у Львові, “Українське наукове товариство імені Т. Шевченка”, “Просвіта”, “Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили”, “Руська школа”, “Руська бесіда”, “Союз”, “Український народний дім”, студентські спілки.

До викладання в Народному університеті Чернівців, створеному в 1908 р., було залучено 20 професорів і кращих студентів Чернівецького університету [8; 14]. Позитивного виховного впливу на слухачів досягали

завдяки насиченій культурній програмі (екскурсії до природних та історичних перлин, заняття січовими вправами, співами, танцями, читанням). Подвижники української освіти здійснили питомий внесок у влаштування систематичних викладів у різних куточках краю [4, арк. 1–9]. Досягнення Чернівецького народного університету імені професора С. Смаль-Стоцького у заохоченні до здобуття знань, піднесенні національної свідомості й солідарності українців стали взірцем для інших закладів.

Ідея розвитку освіти дорослих набула “нового дихання” в період національного державотворення 1917–1919 рр. Згідно з планами Центральної Ради, підтриманими урядом П. Скоропадського, передбачалося відкриття мережі народних університетів класичного (Київ, Кам’янець-Подільський, Катеринослав, Полтава, Чернігів) і науково-популярного типу (Житомир, Холм, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, Суми, а згодом Херсон, Черкаси, Умань, Ніжин, Вінниця, Кременчук, Єлисаветград) [1, арк. 6–6 зв.]. Аналіз архівних джерел і матеріалів періодичних видань дає підстави констатувати, що насправді таких закладів було відкрито значно більше. Незважаючи на несприятливі умови війни, економічної кризи і політичної нестабільності, населення України засвідчувало шалене прагнення до знань підвищеного рівня.

Значних зусиль до посилення національного спрямування позашкільної освіти доклали С. Русова і Л. Старицька-Черняхівська, які плідно працювали в українських урядах, організовуючи підготовку фахівців у цій галузі. Влітку 1917 р. представники Українського Наукового Товариства, Товариства шкільної освіти, “Просвіти” та “Праці” визначили наукові засади діяльності Українського народного університету імені Т. Шевченка в Києві, урочисте відкриття якого відбулося 5 жовтня 1917 р. У доповідях І. Огієнка і Ф. Сушицького було зазначено, що втілення національного принципу дасть змогу новому університету стати світочем рідної культури, показавши світові “всю силу нашого таланту та нашої вдачі”, осяяти світлом знань шлях до “обітованої землі”, до якої віками прагнули кращі сини України. Ректором університету обрано професора І. Ганицького [5].

Завдяки блискучому викладацькому складу (філологи М. Грунський, А. Кримський, А. Лобода, І. Огієнко, Ф. Сушицький, історики М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Прокопович, мистецтвознавці Г. Павлуцький, М. Рудницький, і К. Широцький, філософ В. Зінківський, математики Д. Груве і М. Кравчук, природознавці В. Лучицький, П. Тутковський, О. Яната, юристи М. Василенко, Б. Кістяківський, економіст М. Туган-Барановський, медик О. Корчак-Чупурківський), високому академічному тону студентів у серпні 1918 р. заклад було перетворено на державний вищий навчальний заклад класичного типу.

На честь Великого Кобзаря було названо і Сумський народний університет, започаткований ще навесні 1917 р. з ініціативи товариства “Просвіти”, профспілкових організацій та органів місцевого самоврядування [11]. До грудня 1918 р. цей заклад діяв у складі трьох міських філій. Призначення Сумського народного університету імені Т. Шевченка вбачали у “виробленні в підростаючому поколінні бадьорості духу і потягу до самодіяльності, звички до праці та вияву творчих здібностей”.

Протягом десятиліття тривало змагання за створення народного університету в Харкові, необхідність якого була заявлен ще в 1906 р. на засіданні міської думи. Після відхилення низки проектів у 1916 р. уряд зрештою ухвалив статут закладу із формулюванням “Харківський народний дім наук”, і тільки з падінням самодержавства вдалося змінити цю назву на Народний університет. У структурі закладу діяло два відділення: науково-популярне й академічне (у складі історико-філологічного і природничо-історичного факультетів) [10, с. 321]. На науково-популярному відділенні чотири рази на тиждень викладалися курси для вибору слухачами вищого навчального закладу та факультету. Завдяки яскравим викладам професорів М. Багалія, С. Кульбакіна, М. Сумцова, доцента М. Плевако, творчій атмосфері у середовищі викладачів і студентів Харківського народного університету вдалося реалізувати принципи народності та академічної свободи, успішно втілити українознавчий компонент змісту освіти.

У травні 1918 р. комісія з організації паралельного українського відділення запланувала викладання історії України, низки суспільно-економічних і природничо-історичних курсів. У 1918–1919 рр. у закладі читали лекції з дисциплін історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного напрямів, передбачали трирічний курс навчання на основі підготовчого факультету.

У цей період національного ренесансу увиразнилася тенденція до подолання національних бар’єрів у культурно-освітньому розвитку різних народів. Зокрема, ініціаторами створення народного університету в Чернігові (1917) стали відомі знавці українських старожитностей А. Верзілов, П. Дорошенко, К. Федоренко. Протягом 1918–1920 років у Києві діяв єврейський народний університет, навчальний процес у якому здійснювався мовою ідиш. У березні 1917 р. українські студенти і курсистки Одеси вимагали створення українських університетів та українознавчих кафедр, студенти-євреї – відкриття кафедри єврейської історії та культури [7, с. 157]. Одеський народний університет працював із 15 жовтня 1917 р. у складі 11 секцій (історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної, природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської). До викладання 28 наукових курсів залучено 240 лекторів. Секція історії охоплювала курси всесвітньої історії, історії

Росії, історії України, історії євреїв, історії мистецтв. Українознавчі курси викладали М. Гордієвський, П. Клепацький, Б. Комаров, О. Крижанівський, В. Мурський, В. Чехівський, Шаравська [7, с. 59].

Тривалим був рух за створення народного університету в Катеринославі, де систематичні курси було започатковано ще в 1902 р. Дім для вечірніх курсів і лекцій споруджено в 1912 р., але сприятливі умови для розвитку з'явилися в період національного ренесансу. Як свідчать архівні джерела, проект статуту Народного університету імені А. Караваєва, розроблений місцевим науковим товариством на 1917–1918 рр., передбачав 4-річний курс навчання у складі російського, українського та єврейського відділень із відповідними підвідділами [13]. Перлиною закладу були лекції з краєзнавства Д. Яворницького.

Розширюючи спектр своїх функцій, деяким громадським університетам вдалося стати базою для створення державних вищих шкіл. Зокрема, в Полтавському міському народному університеті, що діяв у складі історико-філологічного, соціально-економічного, природничого і лекторського факультетів, працювали Г. Ващенко, Н. Мірза-Авакянц, Л. Падалка, М. Рудинський, В. Щербаківський. У філіалі закладу, відкритому в с. Мачуха під Полтавою, вивчали гуманітарні й практичні економічні дисципліни (агрономію, фінансово-бухгалтерську справу, організацію торгівлі, кооперацію виробництва) [11, с. 98].

Загалом, за підрахунками Д. Розовика, у 1918 р. в Україні налічувалося близько 50 стаціонарних народних університетів [11, с. 97] і кілька десятків мандрівних. З урахуванням досвіду функціонування на Слобожанщині пересувного “агрономічного поїзда”, в 1918 р. радою Харківського університету для розбудови мережі місцевих осередків інтелігенції створено “мандрівний університет”, окрасою якого були такі “світила” як Д. Багалій і М. Сумцов [3, арк. 5]. Важливо, що організатори усвідомлювали пізнавальний потенціал наочності й технічних засобів поширення знань, таких як грамофони, “чарівні ліхтарі”, діапозитиви, науковий кінематограф, залучаючи на ці потреби значні ресурси [2, арк. 253]. Цікаво, що ці “технічні новинки” замовляли здебільшого у Львові – відомому осередку кіноіндустрії Східної Європи. У 1918 р. рішенням українського уряду при кіносекції під керівництвом Л. Старицької-Черняхівської було створено оперативну знімальну групу, яка відзняла цикл науково-документальних стрічок про культурно-історичну спадщину, природні ресурси, промисловий потенціал України [11, с. 278].

Отже, розвиток освіти дорослих в Україні, діставши сприятливі умови в період національного державотворення 1917–1921 рр., передбачав створення мережі народних університетів класичного, науково-популярного та комбінованого типів, що ґрунтувалися на принципах народності й

культуровідповідності, доступності та послідовності, академічної свободи, національної, соціальної й гендерної рівності, самодіяльності й самоорганізації для узгодження навчальних програм з індивідуальними інтересами, можливостями і потребами кожної людини, забезпечення творчого характеру взаємодії викладачів і студентів, використання новітніх засобів навчання.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням досвіду мандрівних, «летючих» університетів, практики підготовки кадрів у галузі позашкільної освіти.

1. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-936. – Оп. 1. – Спр. 8.
2. Державний архів Сумської області. – Ф. 759. – Оп. 2. – Спр. 1182.
3. Державний архів Харківської області. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 536.
4. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 24136.
5. *Завальнюк О. М.* Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.
6. *Караманов О.* Діяльність народних університетів Галичини у контексті ідей реформаторської педагогіки / О. Караманов // Вісник Львівського університету. Серія : Педагогічна. – 2013. – Вип. 29. – С. 205–213.
7. *Музичко О.* Південна вісь соборності : націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї / О. Музичко. – Одеса, 2015. – 360 с.
8. На третій курс висшої народної освіти ім. проф. д-ра Стефана Смаль-Стоцького // Діло. – 1912. – Ч. 7. – С. 5.
9. Отчет общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1905 г. (1 января 1905 г. – 1 января 1906 г.). – Харьков, 1906.
10. *Павлова О.* Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века : монография / О. Павлова. – Харьков : Издательство Сага, 2012. – 408 с.
11. *Розовик Д. Ф.* Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. : дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Д. Ф. Розовик. – Київ, 2004. – 452 с.
12. Труды первого всероссийского съезда деятелей народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы С. Петербург 3–7 января 1908 г. – СПб. : Тип. Север, 1908. – 526 с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 418.
14. *Шоліна Т. В.* Педагогічні ідеї та освітньо-громадська діяльність Степана Смаль-Стоцького (1859–1938 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового

ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Т. В. Шоліна. – Тернопіль, 2011. – 20 с.

Стаття: надійшла до редколегії 15.11.2016

доопрацьована 15.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

PEOPLE’S UNIVERSITIES IN UKRAINE AS A PHENOMENON OF ADULT EDUCATION

Larysa Korzh-Usenko

*A.S. Makarenko State Pedagogical University of Sumy,
Romenska Str., 87, Sumy, Ukraine, UA – 40002*

Ukrainian elite namely Olena Pchilka, Kh. Alchevska, S. Rusova, L. Starytska-Cherniakhivska, B. Gorodetskyi, A. Krushelnytskyi, M. Kordoba, S. Siropolko, S. Smal-Stotsyi took an interest in developing conceptual fundamentals of an Ukrainian people’s university. Sunday schools and regular public lectures in Odessa, Kharkiv, Katerynoslav were the first educational establishments for adults during the second half of 19th – beginning of 20th century. Ukrainian studies in adult education in Halychyna and Bukovyna were introduced by «Ukrainian Scientific Society named after T. Shevchenko», scientific circle «Prosvita». «Society of Ukrainian scientific lectures named after P. Mogyla», «Ukrainian national house». People’s University in Chernivtsi were known for richness of its intellectual and cultural program as well as its role in raising national consciousness and solidarity of the Ukrainians.

The idea of developing adult education got a lot of support during 1917–1920. According to the plans of the Ukrainian authorities, establishing a network of city national classical and popular science universities as well as village and «travelling» universities was intended. High academic tonus of students at people’s universities was achieved by employing the exemplary faculty, creating positive learning environment, using flexible study programs, excursions, technical means of teaching: «magic lantern», phonograph, scientific cinematography.

In the paper the author singles out a range of factors that facilitate the development of people’s universities in Ukraine. During national renaissance times a network of people’s universities of different types was created; their activity was rooted on the principles of academic freedom, national, social and gender parity, creative character of relations between teachers and students, a match between the content of education and individual interests, possibilities and needs of every person. The mission of these institutions was to affirm personal and national worth, to develop independence and self-organization, to meet increased intellectual needs, encourage cultural and educational progress of the fellow Ukrainians.

Key words: andragogy, reformatory Pedagogy, people’s universities, national consciousness, individual approach, academic freedom, private and public initiative, Ukrainian studies.